

Наталя Скорнякова

Шапка-кораблик: хронологічні, соціокультурні та територіальні рамки побутування, модні зміни та походження назви

Ключові слова *Гетьманщина, шапка-кораблик, український жіночий костюм, головні убори, XVI–XVIII ст., одяг, мода.*

Шапка-кораблик є, мабуть, одним із найбільш упізнаваних елементів жіночого гардероба часів Гетьманщини. Її згадують у творах І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, її зображення широко відомі завдяки ілюстраціям до книги О. Рігельмана. На нашу думку, саме така популярність кораблика створила кілька фактологічних викривлень, які виникли вже у XX–XXI ст. та тиражуються в наукових і науково-популярних виданнях, присвячених українському історичному костюму. Ця розвідка дає змогу критично переосмислити ці костюмологічні міфи й окреслити нові перспективні напрямки подальших наукових досліджень.

Natalya Skornyakova

Korablik Hat: Chronological, Socio-cultural and Territorial Framework of Widespread, Fashion Changes and the Origin of the Name

Keywords: *Hetmanate, korablik hat, Ukrainian women's costume, headwear, 16th – 18th centuries, clothing, fashion.*

The korablik hat is perhaps one of the most recognizable elements of a woman's wardrobe during the Hetmanate. I. Kotlyarevskyi, H. Kvitka-Osnovyanenko, T. Shevchenko mention it in their works, its images are widely known thanks to the illustrations for O. Rigelman's book. In our opinion, it was this popularity of the korablik that created several factual distortions that arose already in the 20th – 21st centuries and continue to be reproduced in scientific and popular scientific publications dedicated to Ukrainian historical costume. Our research makes it possible to critically rethink these costumological myths and outline new promising directions for further scientific research.

Скорнякова Наталя Андріївна

Аспірантка кафедри історії, факультету соціології і права НТУ України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

Skornyakova Natalya

IPhD student of Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ORCID: orcid.org/0009-0001-9120-2120

e-mail: n.skorniakova@kpi.ua

Постановка проблеми

Шапка-кораблик є, мабуть, одним із найбільш упізнаваних елементів жіночого гардероба часів Гетьманщини, – найчастіше її згадують у зв'язку з «Енеїдою» Івана Котляревського або широко відомими ілюстраціями до книги Олександра Рігельмана. Дослідники XIX та початку XX ст. доволі однозначно описують цей головний убір. Проте в науковій і науково-популярній літературі другої половини XX–XXI ст. виникло кілька фактологічних викривлень як щодо хронологічних рамок побутування кораблика, так і стосовно його зовнішнього вигляду або окремих деталей. Наша стаття дає змогу критично переосмислити ці костюмологічні міфи та окреслити нові перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

Мета дослідження

Уточнити хронологічні, соціокультурні й територіальні рамки побутування шапки-кораблика, проаналізувати модні зміни та конструктивні особливості.

Виклад основного матеріалу

Історіографія хронологічного зсуву

Першу згадку про шапки-кораблика ми знаходимо в щоденнику Якова Марковича, запис від 1729 року (Лазаревский 327). Схоже на те, що і перше зображення кораблика на портреті Анастасії Скоропадської відноситься до тих самих часів (Білецький 216). Чому ж у книгах, виданих за останні 20 років, цей головний убір датують XVI–XVII століттями (Стельмащук *Українське народне вбрання* 44; Таїрова-Яковлева 92), а в деяких випадках (Васіна 86) – взагалі середньовіччям? На нашу думку, відповідь на це питання може дати ретельне вивчення історіографії.

Коли наприкінці XVIII ст. Іван Котляревський писав першу частину «Енеїди», жіночі шапки-кораблики все ще були частиною його реальності. Вищі верстви населення їх уже не носили, але чудово пам'ятали, що це та який воно мало вигляд, оскільки могли бачити їх у дитинстві, на старших родичках, або тримати в руках пізніше як сімейні реліквії. Дідона в «*кораблике бархатовом*» та цариця в «*кораблику із соболей*» (Котляревський 20, 130) були яскравими за зрозумілими образами. На нашу

думку, сам факт, що саме ці персонажки мають право носити такі головні убори, суспільство на зламі XVIII та XIX століть теж зчитувало.

Наступні 50 років шапка-кораблик – частий гість у літературі романтичної доби. Михайло Макарівський у поемі «*Наталія, або дві доли разом*» у вуста одного зі своїх героїв вклав слова: «*В понедилок не очипок, а караблик мала*» (Макарівський 34). Про поміщицю, що жила на хуторі, Тарас Шевченко 1855 року писав: «... а якби у неї на голові замість хустки був кораблик, то я подумав би, що це з'явилася переді мною з того світу яканебудь сотничиха, чи полковничиха» (Воропай 212).

Отже, протягом XIX ст. шапка-кораблик стає символом жінки козацької доби. І схоже на те, що перші дослідники документів часів Гетьманщини очікували побачити цей головний убір у списках інвентарів або посагів. Олександра Єфименко, аналізуючи справу полковників Перехрестових від 1705 року, зазначає що «*ни женских шапок, ни корабликов, ни очипков, одним словом, никаких головных уборов нет в числе вещей, вероятно, как слишком ничтожных по ценности*» (Єфименко 174). Цікаво те, що, не побачивши корабликів у цьому документі, історикиня не висунула думки, що таких головних уборів на початку XVIII ст. ще не існувало, а припустила, що вони не були цінними, тому в перелік речей не потрапили. Також шапок-корабликів не знайшла в описі майна Самойловичів Наталія Мірза-Авакянц у розвідці «*З побуту української старшини кінця XVII століття*». Але, на відміну від О. Єфименко, дослідниця зробила хибне, на наш погляд, припущення, що: «*На голови жінки надівали очіпки, кибалки та кораблики, які опис об'єднує терміном «чепцы», і шапки*» (Мірза-Авакянц 61). Якщо звернутися до списку речей Самойловичів, можна пересвідчитися, що всі жіночі шапки з нього пошиті на хутрі (соболіному або горностаєвому) та мають «*вершок*» з дорогих тканин (атлабасу, об'ярі або атласу), часто додатково вишитий перлами, золотом або сріблом («*Опись движимаго имущества*» 1039, 1189, 1195). На відміну від шапок, «*чепцы*» з цього списку хутра не мають та пошиті не тільки з атласу або об'ярі, а також з полотна («*Опись движимаго имущества*» 1006, 1114). Очевидно, ці головні убори є саме тим, чим вони є – чепцями, а аж ніяк не шапками-корабликами.

Далі, до 1970-х рр., ніхто з науковців не намагався змістити хронологічні межі для корабликів – їх або розміщували в так званих «козацьких часах» (Волков 557; Крип'якевич 112; Воропай 212), або чітко вказували на XVIII ст. (Маслова 686). Першою, хто почав змінювати їх датування, була Катерина Матейко. У її статті «Головні убори українських селян до початку XX століття» для корабликів бачимо вже XVII ст. (Матейко «Головні убори» 49). Маємо дві версії, чому так могло статися. Перша – авторка була знайома з дослідженням Наталії Мірзи-Авакянц та бачила її припущення щодо шапок-корабликів для 1690 року. Але, оскільки Наталію Мірзу-Авакянц було репресовано наприкінці 1930-х рр. (Петренко 159), посилання в працях Катерини Матейко на цю історикню відсутні. Друга версія – в описі майна Самойловичів справді є кораблики, але не ті. Схоже, що так називали один з різновидів кубків (або ковшів) у деяких документах кінця XVII ст. Саме ці кораблики згадували поміж посудом, указували матеріал, з якого їх виготовлено (срібло, часто з позолотою), та іноді навіть вагу («Опись движимаго имущества» 969, 993, 1010). З інших прикладів стає зрозуміло, що «кораблик»/«корабль» міг бути і просто макетом справжнього вітрильника («Опись движимаго имущества» 971, 975, 983, 997, 1007).

Втім, у цю лінгвістичну пастку потрапив і мовознавець Євген Тимченко. Цитата про шапку-кораблик у його словнику (Тимченко 378) відноситься, насправді, до посуду-кораблика. У цьому легко пересвідчитися, якщо звернутися до джерела, з якого фраза «Корабликовъ пара суетозлоцестихъ» була взята, тобто до реєстру майна Семена Палія 1704 року (Величко 112). Як і у випадку з майном Самойловичів, цей кораблик згадувався у списку посуду, разом з кубками, ковшиками та ложками, а прикметник «суетозлоцестий» вказує на те, що він був повністю золотим, а не з позолоченого срібла, як, наприклад, кубки-кораблики Самойловичів.

Через 4 роки, у книзі «Український народний одяг», шапки-кораблики вже переміщено на початок XVII ст.: Катерина Матейко скомпонувала в один абзац інформацію з розвідки Наталії Мірзи-Авакянц та статті Григорія Квітки-Основ'яненка, і розмістила цей фрагмент між становленням козацтва в XVI ст. та «становищем народних мас» на початку XVII ст. (Матейко

Український народний одяг 38; Мірза-Авакянц 59, 61; Квітка-Основ'яненко 81).

Через рік, у нарисі «Українські костюми XV–XVII ст.», бачимо вже шапку-кораблик у XVI ст. (Стамеров 170). Тут важливо наголосити, що Костянтин Стамеров істориком не був і будь-які посилання у його тексті відсутні. Однак це не завадило культурологині Наталії Калашніковій майже повністю переказати його театрознавчий нарис уже в науковій збірці (Калашнікова 126). Власне, на неї й посилається Тетяна Таїрова-Яковлева, коли в 2020 році пише: «Уже з XVI ст. в Україні стає популярним кораблик» (Таїрова-Яковлева 92). Також у XVI ст. переміщуються шапки-кораблики в роботі мистецтвознавиці Галини Стельмащук (Стельмащук *Традиційні головні убори українців* 77). Але далі за всіх зайшла художниця Зінаїда Васіна, в якій ці головні убори опинилися вже в XIV–XVI ст. та «були поширені серед “сотничих” або “полковничих”» (Васіна 86), які, втім, жили в інші часи.

Викривленню часових рамок сприяли не тільки такі вільні поводження з хронологією та цитування праць попередників, але й некоректне датування деяких зображальних джерел. Наприклад, портрет невідомої жінки зі збірки Краківського національного музею, на якому немає взагалі ніякого підпису, в радянські часи було атрибутовано як портрет Марини Мазепи, написаний у XVII ст. (Белецкий, 71). І тільки 2004 року в каталозі «Український портрет XVI–XVIII століть» з'являється інформація, що на портреті є образ милятинського розп'яття, визнаного чудотворним тільки в 1755 році (Белікова та Членова 254). Як ітиметься далі, на таке пізнє датування вказують не тільки релігійні атрибути, але й особливості костюма портретованої.

Ще один цікавий приклад часової рекурсії візуального джерела знаходимо в книзі Г. Стельмащук від 2019 року. Авторка як ілюстрацію використала уявний портрет дружини Богдана Хмельницького, який написала у XXI ст. Наталя Атамась (Стельмащук *Українське народне вбрання* 47). А надихалася мисткиня, найімовірніше, більш ранніми працями XX ст., в яких почалося описане в статті хронологічне зміщення.

Отже, можемо констатувати викривлення хронологічних рамок існування шапки-кораблика за останні 50 років, починаючи з 1970-х рр.

Походження назви

Назву «*кораблик*» для головного убору більшість дослідників виводить від схожості з кораблем (Крип'якевич 112; Войтів 167). Ми згодні з цією думкою, але, зважаючи на той самий випадок з корабликом-посудом («Опись движимаго имущества» 969, 993, 1010), хочемо запропонувати для подальших досліджень версію, що ця жіноча шапка могла отримати назву за схожість не з реальним кораблем, а з металевою посудиною. Це міг бути, наприклад, ковш характерної форми (Арендар 104) або, що більш імовірно, «кубок корабликом», «кубок лодья» («Опись движимаго имущества» 1003, 1015).

Географія побутування

Дослідники ХХ ст. описують шапки-кораблики як головний убір Лівобережної України (Стельмащук *Традиційні головні убори українців* 177; Войтів 167). Проте, якщо ми звернемося до авторів ХVIII ст., то побачимо кораблик також в описі костюму мешканців Правобережної України (Георги 71). Їх на той час іще називали «*поляками*», оскільки Річ Посполита зникла з політичної карти Європи за кілька років до виходу цього видання. Малюнок жінки в шапці, схожий на пізню модифікацію кораблика, у цього автора також підписано як «*Полячка*» (Рис. 3, д) (Георги вкл. 90). Коли ж І. Г. Георгі переходить до обговорення костюма «*малороссийскихъ женицинъ, дворянокъ*», тобто мешканок Лівобережної України, то зазначає, що їхнє «*платье состоитъ изъ контуша... душегреи... и изъ головного прибора у замужнихъ, похожего на тотъ, каковъ описанъ сей части, где говорено было о Поляках*» (Георги 343).

Походження форми

Наразі хочемо запропонувати дві версії появи на наших теренах такої характерної форми, як шапка-кораблик. Перша – це пряма модифікація від української чоловічої шапки другої половини ХVII ст. з роздвоєним околицем. Таку шапку можна побачити, наприклад, на портреті Леонтія Свічки (Рис. 1, а) (Жолтовський 173). Дуже схожі головні убори носять жінки, зображені на одній з ікон Сорочинського іконостасу (Рис. 1, б) (Дорофійенко та ін. 110). Також повністю роздвоєний, доволі високий відворот у шапки знатної жінки на малюнку Фрідріха

Бергольца 1744 року (Рис. 1, в) (Косміна). На портреті Марфи Кочубей роздвоєний околиць уже не розходиться в сторони, а стирчить догори (Рис. 1, г) (Белікова та Членова 159). Який вигляд така шапка мала збоку, можна побачити на акварелі з рукопису Опанаса Шафонського (Рис. 1, д) (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 49).

Друга версія – у другій половині ХVII ст., на хвилі моди на все східне, чоловіча шапка з роздвоєним відворотом проникає в Західну Європу (Рис. 1, е) («*Recueil des modes de la cour de France*»). Далі цю форму переосмислюють в європейському жіночому гардеробі (Рис. 1, є) («*Playing Cards Museum.1600-1799*»), і вона повертається на українські терени вже у ХVIII ст. Звісно, ця версія потребує залучення більшої кількості джерел для підтвердження. Поки ж хочемо звернути увагу на цікавий факт: зображення жінки з Аугсбурга датується 1720-ми рр. А 18 жовтня 1729 року Яків Маркович у щоденнику пише, що послав до своєї сестри «*двѣ пари соболей, зъ одной – корабликъ пошити, а другую вичистить и прислатъ сюда*» (Лазаревский 327). І схоже на те, що це і є перша згадка кораблика у значенні «головний убір» у писемних джерелах Гетьманщини.

Твердження З. Васіної, що «*давньослов'янська оберегова символіка захисту жінки від лиха знайшла відображення у дво-, три-, чотирирогих шапках*» ранньомодерної доби (Васіна 86), ми вважаємо безпідставним, оскільки тяглість у моді між часами давньої Русі та ХVIII ст. украй важко підтвердити візуальними або писемними джерелами, а на численних зображеннях

Мал. 1. (праворуч) Походження шапки-кораблика: (а) – Портрет Леонтія Свічки (за П. Жолтовським); (б) – Фрагмент ікони «Введення Марії в храм». Сорочинський іконостас, 1732 р. (за І. Дорофійенко, Л. Міляєвою та О. Рутковською); (в) – Знатна українська жінка. Фрагмент малюнка Ф. Бергольца, 1744 р. (за О. Косміною); (г) – Портрет Марфи Кочубей, початок 1740-х. Фрагмент (за Г. Беліковою та Л. Членовою); (д) – «Изображеніє малороссийскихъ госпожь в старинномъ наряде плящущихъ». Фрагменти малюнку з рукопису О. Шафонського, 1786 р. (за С. Шаменковим); (е) – Французька акварель 1676 р. (© LACMA); (є) – Жінка з Аугсбурга, 1720 рр. (за Karen, Colección de barajas).

№6 (2024)



а



б



в



г



д



е



е



Рис. 2. Шапки з цільним околицем: (а) – Портрет Анастасії Скоропадської, XVIII ст. (за П. Білецьким); (б) – Портрет Олени Галаган, 1730-ті роки. (за П. Білецьким); (в) – Портрет Віри Дараган, 1750 р. (за П. Білецьким); (г) – Портрет Параски Сулими, 1754 р. (© Н. Скорнякова); (д) – Українська жінка. Фрагмент малюнка Ф. Бергольца, 1744 р. (за О. Косміною); (е) – Українська шляхтянка, одягнена за останньою модою. Фрагмент малюнка Ф. Бергольца, 1744 р. (за С. Шаменковим); (є) – «Изображеніе малороссийской мещанки». Фрагменти малюнку з рукопису О. Шафонського, 1786 р. (за С. Шаменковим).

XVI–XVII ст. на жіночих шапках немає рогів. Натомість, у XVIII ст. рогаті шапки носили й чоловіки. Зі щоденника Якова Марковича (запис від 14 січня 1729 р.) дізнаємося, що «*по обѣдѣ ходилемъ въ лавки зъ Александромъ и купилемъ шапку себѣ баранковую, з 4-ма рогами, за 3 р.*» (Лазаревский 277).

Чи вважати жіночі шапки з роздвоєним околицем уже такими, які сучасники називали корабликами, чи цю лексему відносити тільки до шапок з цільним загостреним відворотом, – поки не до кінця зрозуміло. Федір Вовк описував такі шапки як кораблики (Волков 558), Сергій Шаменков уникає цієї назви щодо чотирирогих головних уборів із рукопису Шафонського (Рис. 1, д), називаючи їх просто круглими шапками «з великими хутряними

околицями і характерними “рогами”» (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 19). Яків Маркович, як можна побачити в наведеній вище цитаті, не використовує до шапки з 4-ма рогами назву «кораблик».

Конструктивні особливості та модні зміни

Якщо вважати, що епітафійний портрет Анастасії Скоропадської було написано в рік її смерті, тобто в 1729-му або на початку 1730-х рр. (Рис. 2, а) (Білецький 216), то перше зображення українського жіночого кораблика не надто схоже на німецьке: дуже високий та загострений хутрянний околиць, за яким майже не видно тканевого «вершка». Такий самий відворот, однакової висоти спереду та на боках, бачимо на шапці

Параски Сулими (Рис. 2, г). На корабликах Олени Галаган і Віри Дараган боки зроблено трохи нижчими за перед (Рис. 2, б, в) (Білецький 214, 230). Характерна особливість для першої половини XVIII ст. – у деяких шапок, як з роздвоєним так і з цільним околицем, нижній край повторює верхній вигин, і на лобі жінки утворюється такий собі трикутник (Рис. 1, б, г; 2, а, б, в, г, е). Але це не обов'язкове правило (Рис. 1, в, д).

У 1740-х роках із корабликами стається нова модна зміна – цільний околиць стає вдвічі нижчим, при тому, що його форма залишається майже тією самою (Рис. 2, д, е) (Косміна; Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 50). Цікаво, що жінку на (Рис. 2, е) Фрідріх Бергольд підписав: «Українська шляхтянка, одягнена за останньою модою». Подальші зміни контурів закоту фіксуємо на портреті Наталії Розумовської 1746 року: верх набуває більш плавного вигину, нижній зріз також не такий загострений до центру (Рис. 3, а) (Белікова та Членова 221). На портреті невідомої, який раніше вважали портретом Марини Мазепи, нижній зріз кораблика вже горизонтальний (Рис. 3, б) («Portret nieznaniej damy guskiej»), те саме бачимо на акварелях з рукопису Шафонського (Рис. 3, в, г) (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 45, 47). Власне, ця особливість також дає змогу датувати портрет невідомої третьою чвертю XVIII ст.

Дуже примітна риса пізньої форми корабликів – навушники та вкрай витончена форма переднього й заднього мисків околиця (Рис. 3, в, г). Втім, на оригінальних корабликах зі збірки Чернігівського історичного музею (Рис. 3, е, є) («Кораблик – жіночий головний убір», «Кораблик Олени Василівни Романової») ми таких навушників не побачимо, – найближче за формою вони до шапок Наталії Розумовської та невідомої жінки (Рис. 3, а, б). Використання однотонного оксамиту замість хутра схоже, теж уперше фіксується в 1740-х рр. Швидше за все, саме його ми бачимо майже на всіх шапках з фігурними вигинами закотів (Рис. 3, а, б, в, г), та й золоту тасьму можна нашити виключно на тканину, аж ніяк не на хутро (Рис. 2, е).

Що цікаво, автори кінця XVIII – першої пол. XIX ст. найчастіше як матеріал для відворотів кораблика згадували саме оксамит, іноді з указанням кольору: «шапочки суть родъ не большихъ

коронъ, съ бархатнымъ чернымъ околышемъ» (Георги 71), «Взяла караблик бархатовий» (Котляревський 20), «“кораблики”, шапочки из черного бархата с маленькими напусками для прикрытия верхушки ушей» (Квітка-Основ'яненко 81), «шапки... съ парчи и бархату пошитыя» (Шаменков, «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 10). Крім чорного оксамиту для закотів зафіксовано використання синього (Зайченко 44).

Хутро соболя згадано Іваном Котляревським (Котляревський 130) та О. Рігельманом (Рігельман 86). І хоча ми впевнені, що для виготовлення корабликів могли використовувати інше дороге хутро, яке згадується в джерелах (куниць, горностаїв тощо), цікавий саме такий зріз сприйняття людьми, які жили найближче до часів моди на ці шапки.

Що було під шапкою?

Зважаючи на те, що ранньомодерна шапка на хутрі – це як тепла шуба, тобто річ, повністю хутром підбита, – її зазвичай не вдягали прямо на волосся, а, як і у випадку з іншим верхнім одягом, створювали бар'єр між нею та тілом. Щодо головних уборів це могли бути чепець або хустка з білого льону, які легко прати. Саме їх ми спостерігаємо на багатьох зображеннях жінок XVI чи XVII ст. (див. портрет Єфросинії Сенявської, Єви Домашевської, вотивні ікони у Львівському костелі бернардинів та ін.). Ту саму картину з білою хусткою під шапкою бачимо на малюнках Ф. Бергольца (Рис. 1, в; 2, д), але в інших випадках з корабликами нічого схожого не спостерігається. Втім, зважаючи на традицію, за якою заміжні жінки прибирали волосся, можна припустити, що під хутряною шапкою носили якусь модифікацію очіпка. На це опосередковано вказують дві чорні широкі стрічки з золотавими тороками на кінцях, які можна побачити на акварелях О. Шафонського (Рис. 1, д) та на портреті Анастасії Скоропадської (Рис. 4, а) («Подружжя Скоропадських»). На нашу думку, вони мають відношення саме до конструкції очіпка, якого не видно. На це вказує і той факт, що такі ж чорні стрічки виглядають з-під кибалок на інших малюнках О. Шафонського (Шаменков, «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 43, 44). Судячи з характеру прорисовки О. Шафонського, їх пошито з чорного важкого оксамиту – навіть

у танці ці «стрічки» підіймаються не дуже високо (Рис. 1, д). Їх функціональне призначення нам поки до кінця не зрозуміле. Однак досвід експериментальної реконструкції дає змогу стверджувати, що вони навряд чи кріпилися до шапки, оскільки своєю вагою просто стягували б її назад. Натомість, той самий досвід підказує, що ворс оксамита дає чудове зчеплення з іншим ворсом, наприклад, хутра, та запобігає ковзанню та перекручуванню шапки на голові.

Містифікація зі стрічками

Ці чорні широкі стрічки не згадують у тексті ані О. Шафонський, ані інші автори кінця XVIII – першої половини XIX ст. Тож не дивно, що вже у 1830-х рр. починається ще одна цікава костюмологічна містифікація, в результаті якої було остаточно втрачено розуміння, для чого призначена ця деталь. Наприклад, Ю. Глоговський, доволі по-авторському інтерпретуючи те, що він побачив на малюнках з рукопису О. Шафонського (або більш пізніх їх виданнях, наприклад, 1802 року), в одному випадку замінив чорні стрічки на дві коси (Рис. 4, б), а в іншому взагалі намалював і коси, і червоні легенькі стрічки, як на дівочих вінках (Рис. 4, в) (Крвавич та Стельмашук 41, 42). Золотаві тороки з оригінального малюнку було взагалі прибрано. Навіть на більш схожих на оригінал промальовках у книзі О. Рігельмана стрічки поміняли колір з чорного на темно-синій, стали вужчими та піднялися з рівня ліктя на рівень плечей жінки, яка танцює (Рис. 4, г) (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 101), хоча тороки у наведеному випадку все ще можемо розгледіти.

У текстах ця підміна понять сталася вже у XX ст. Спочатку в нарисі К. Стамерова з'являється фраза: «До кораблика іноді прикріплювали стрічки, які ззаду звисали на спину» (Стамеров 170), – до цього моменту в жодного автора не бачимо згадок про стрічки, тим паче, прикріплені до шапки (Волков 557; Крип'якевич 112; Маслово 686; Воропай 212). Н. Калашнікова, переказуючи К. Стамерова, пише: «К кораблику прикріпляли ленту, которує сзади свисали на спину» (Калашнікова 126), пропускаючи слово «іноді», що робить твердження більш категоричним. Т. Ніколаєва відносно кораблика стрічки не згадує (Ніколаєва 44), але наводить у книзі

«реконструкцію» кораблика вже з блакитними стрічками на шапці (Рис. 4, д). У З. Васіної знаходимо не тільки мікс двох малюнків Ю. Глоговського (Рис. 4, е), але й фрагмент, у якому перше речення повністю суперечить останньому: «Їх (рогаті шапки, – Н.С.) носили виключно шляхетні українські заміжні пані. Дворогі шапки називалися корабликами. Це був улюблений головний убір у середовищі українського дворянства, козацтва, старшини і багатих міщанок. У дівчат з-під корабликів спускалися стрічки» (Васіна 161). Також про «дівчат-шляхтянок XVIII ст. у шапці-кораблику», яких зафіксував Ю. Глоговський, пише Г. Стельмашук (Стельмашук *Традиційні головні убори українців* 71).

Соціальний статус жінок, що носили кораблики

То хто ж усе-таки носив шапки-кораблики в часи Гетьманщини – заміжні пані чи дівчата? Якщо звернутися до авторів останньої чверті XVIII–XIX ст., виходить, що заміжні жінки. На це вказують і підписи до малюнків О. Шафонського, і його ж текст: «А шапки у замужнихъ жєницинъ корабликами... назывались» (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 10). Те ж знаходимо у І. Г. Георгі (Георги 71, 343), Г. Квітки-Основ'яненка (Квітка-Основ'яненко 80, 81), Ф. Вовка (Волков 557), – кораблики вони згадують, коли говорять про жіночий костюм, у той час як дівочі головні убори обговорюються окремо.

Крім того, всі портретовані жінки, яких зображено в корабликах, були високого соціального статусу (Рис. 1, г; 2, а, б, в, г; 3, а). Пані на малюнках Ф. Бергольца (Рис. 1, в; 2, д, е) або О. Шафонського (Рис. 1, д; 3, в, г) також мають підписи «Знатна українська жінка», «Госпожа шляхетного достоинства» тощо. Єдиний виняток – «Малороссійская мещанка» з рукопису О. Шафонського (Рис. 2, е). Але саме її шапка дуже вибивається зі всього візуального ряду, оскільки при високому трикутному околиці має горизонтальний зріз по лобу та характерні «навушники», як на пізніх корабликах. А головне – це єдина шапка з усіх наведених прикладів, яку пошито на баранячих смушках. Тож ми вважаємо це прикладом переходу корабликів у широкий ужиток, коли вони вже почали виходити з моди серед жінок козацької старшини.

№6 (2024)



а



б



в



г



д



е



є

Мал. 3. Пізня модель кораблика: (а) – Портрет Наталії Розумовської. Після 1746 р. (за Г. Беліковою та Л. Членовою); (б) – Портрет невідомої. 3-тя чверть XVIII ст. (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (в) – «Изображение малороссийской госпожи шляхетного достоинства въ летнемъ наряде». Фрагменти малюнку з рукопису О. Шафонського, 1786 р. (за С. Шаменковим); (г) – «Изображение шляхетной малороссийской госпожи въ зимнемъ же наряде». Фрагменти малюнку з рукопису О. Шафонського, 1786 р. (за С. Шаменковим); (д) – «Полячка». Видання 1799 р. (за І.Г. Георгі); (е) – Шапка-кораблик з оксамитовим околишем. Інв. № И-614 (© Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського); (є) – Шапка-кораблик з оксамитовим околишем. Інв. № И-613 (© Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського)

Кораблик етнографічний

На нашу думку, саме тоді, коли кораблики перестали шити на хутрі, конструкція цієї шапочки почала мігрувати в бік очіпка. Всі три кораблики зі збірки Чернігівського історичного музею пошиті на підкладці з вибійки, оксамитом облямовано тільки закоти (Зайченко 44), що вже віддаляє ці головні убори від ідеї ранньомодерної шапки. І хоча Г. Квітка-Основ'яненко 1841 р. чітко розрізняв шапку-кораблик і очіпок, описуючи останній як *«другой убор... называемый "очипок", только по голове шапочка, без рожков»* (Квітка-Основ'яненко 81), схоже що до кінця XIX ст. назва «кораблик» перейшла на один з різновидів очіпка з характерними «ріжками» спереду та позаду. Втім, трансформації кораблика у XIX ст. вже виходять за рамки нашого дослідження.

Висновки

Завдяки критичному аналізу історіографії та джерельної бази було уточнено нижню хронологічну межу виникнення жіночої шапки-кораблика – 1720-ті рр. Вивчення праць очевидців

XVIII та дослідників XIX ст. дало змогу стверджувати, що кораблик – це головний убір заміжньої жінки, переважно високого соціального статусу як Лівобережної, так і, частково, Правобережної України. Завдяки аналізу зображальних джерел вдалося простежити модні зміни кораблика протягом XVIII ст., від високої шапки на хутрі до низької шапочки з оксамитовими закотами, та спростувати костюмологічний міф стосовно кріплення до цих головних уборів кольорових стрічок, які не простежуються на оригінальних зображальних джерелах.

Подальшими перспективами дослідження ми бачимо уточнення географії побутування корабликів у XVIII ст. у Правобережній Україні, вивчення іноземних джерел другої половини XVII – першої половини XVIII ст. для відслідковування модних впливів. Також не виключаємо виявлення нових джерел, які можуть посунути нижню хронологічну межу. Окремого дослідження потребують модні зміни хутряних жіночих шапок XVI–XVII ст. до виникнення шапки-кораблика.

№6 (2024)



а



б



в



г



д



Рис. 4. Стрічки на корабликах: (а) – Портрет Анастасії Скоропадської, XVIII ст. (© Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького); (б) – «Українська панна». Фрагмент малюнку Ю. Глоговського, № 3209 (за Д. Кривавичем та Г. Стельмашук); (в) – «Українська панна». Фрагмент малюнку Ю. Глоговського, № 3210 (за Д. Кривавичем та Г. Стельмашук); (г) – «Изображение пляшущихъ госпожь». З книги О. Рігельмана, 1847 рік. Фрагмент (за С. Шаменковим); (д) – «Вбрання вельможного панства Київщини. Друга половина XVIII–початок XIX ст.» (за Т. Ніколаєвою); (е) – «Українські шляхтянки в літньому одязі. XVII-XVIII ст.» (за З. Васиною).

Бібліографія

- Арендар, Г. *Срібний посуд XVII – початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського*. Київ: Родовід, 2006.
- Белецкий, П. *Украинская портретная живопись XVI–XVIII вв.* Ленинград: Искусство, 1981.
- Белікова, Г., Членова, Л. авт.-уклад. *Український портрет XVI–XVIII століть: каталог-альбом*. Київ: Артанія Нова, 2004.
- Білецький, П. *Український портретний живопис XVII–XVIII століть*. Київ: Мистецтво, 1969.
- Васіна, З. *Український літопис вбрання*. Том 2, Київ: Мистецтво, 2006.
- Величко, С. *Летопись югозападной России в XVII веке*. Т. 4. Киев: типография Федорова, 1864.
- Войтів, Г. *Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.* Дис. канд. філ. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 1995.
- Волков, Ф. «Этнографические особенности украинского народа.» *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, т. 2, 1916, с. 455–647.
- Воропай, О. *Звичай нашого народу*. Мюнхен: Українське видавництво, 1958.
- Георги, И. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей*. Том. 4, Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1799.
- Дорофійенко, І. та ін. *Сорочинський іконостас*. Київ: Родовід, 2010.
- Ефименко, А. «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан.» *Харьковский сборник*, вып. 1, 1887, с. 171–181.
- Зайченко, В. «Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.» *Скарбниця української культури*, № 10, 2007–2008, с. 41–47.
- Жолтовський, П.М. *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1978.
- Калашникова, Н.М. 1986. «Одежда украинцев XVI–XVIII вв.» *Древняя одежда народов восточной Европы*. За ред. М.Г. Рабиновича, Москва: Наука, 1986, с. 112 – 132.
- Квитка-Основьяненко, Г.Ф. «Украинцы.» *Современник*, т. XXI, кн. 1, 1841, с. 75–85.
- «Кораблик – жіночий головний убір». *Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського*, choim.org/кораблик-жіночий-головний-убір. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- «Кораблик Олени Василівни Романової». *Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського*, choim.org/кораблик-олени-василівни-романової. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- Косміна, О. «Мешканці Гетьманщини на малюнках Берггольца 1744 року.» *Локальна історія*, 23 Лютого 2024, localhistory.org.ua/rubrics/strii/meshkantsi-getmanshchini-na-maliunkakh-berggoltsa-1744-roku/. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- Котляревський, І. *Енеїда*. Київ: Дніпро, 1970.
- Кравич, Д., та Г. Стельмащук. *Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського*. Київ: Наукова думка, 1988.
- Крип'якевич, І. «Побут.» *Історія української культури*. Львів: Видання Івана Тиктора, 1937, с. 3–190.
- Лазаревский, А. ред. *Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.)*. Ч. 2. Киев: Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893.
- Макаровський, М. «Наталія, або дві доли разом. Поэма.» *Южный русский сборник*. Харьков: издание Амвросия Метлинского, 1848, с. 1–42.
- Матейко, К. «Головні убори українських селян до початку XX століття.» *Народна творчість та етнографія*, №3, 1973, с. 47–54.
- Матейко, К. *Український народний одяг*. Київ: Наукова думка, 1977.
- Маслова, Г. «Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в.» *Восточнославянский этнографический сборник*, За ред. С.А. Токарева, Москва: Издательство академии наук СССР, 1956, с. 542–757.

- Мірза-Авакянц, Н. «З побуту української старшини кінця XVII століття.» *Козацькі старожитності Полтавщини*, вип. 2, 1994, с. 33–78.
- Ніколаєва, Т. *Історія українського костюма*. Київ: Либідь, 1996.
- «Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову». *Русская историческая библиотека*, №8, 1884, с. 949–1204.
- Петренко, І. *Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина*. Полтава: Пует, 2014.
- «Подружжя Скоропадських парні портрети XVIII – поч. XIX ст.» *СОХМ імені Н.Онацького*, artmuseum.sumy.ua/naukovi-vidannya/statti/podruzzhzha-skoropadskih-parni-portreti-hviii-roch.-hih-st.html. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- Ригельман, А. *Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще*. Москва: Университетская типография, 1847.
- Стамеров, К. «Українські костюми XV–XVII ст.» *Нариси з історії костюмів*. Київ: Мистецтво, 1978, с. 159–179.
- Стельмашук, Г. *Традиційні головні убори українців*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Стельмашук, Г. *Українське народне вбрання*. Львів: Література та мистецтво, 2019.
- Таїрова-Яковлева, Т. *Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини*. Київ: Кліо, 2020.
- Тимченко, Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Київ – Нью-Йорк, 2002.
- Шаменков, С. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису Шафонського.» *Стрій*, №2, ч.1, 2020, с. 3–106. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- Шаменков, С. «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца.» *Стрій*, №5, 2023, с. 47–58. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy05_Bergholz. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- «Playing Cards Museum.1600-1799.» *Karen, Colección de barajas*, www.pinterest.com/karenreneeab/playing-cards-museum-1600-1799. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- «Portret nieznaney damy ruskiej.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/170353. Дата звернення 02 Вересня 2024.
- «Recueil des modes de la cour de France, “Homme en Robe de Chambre”.» *Los Angeles County Museum of Art*, collections.lacma.org/node/208060. Дата звернення 02 Вересня 2024.

